National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(68): 94-101
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

यासं. मणिकण्ठ सायि.
विद्यावारधिः शोधच्छात्रः,
विभागः शिक्षा विभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः

Correspondence:
यासं. मणिकण्ठ सायि.
विद्यावारधिः शोधच्छात्रः,
विभागः शिक्षा विभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरूपतिः

शङ्कराचार्याणां कृतिषु नैतिकतत्वानि

यासं. मणिकण्ठ सायि.

सत्यनिष्ठा

सन्दर्भः श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तदशेऽध्याये **श्रद्धात्रयविभागयोगे** श्रद्धायाः, आहारस्य, यज्ञस्य, तपसः, दानस्य च सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन विवेचनं क्रियते। तत्र तपसः त्रिविधं स्वरूपं—**शारीरम्, वाङ्मयम्, मानसम्**—इति भगवता श्रीकृष्णेन प्रतिपाद्यते। तेषु वाङ्मयतपसः स्वरूपं निरूपयन् भगवान् सत्ययुक्तस्य, हितयुक्तस्य, प्रिययुक्तस्य, अनुद्वेगकरस्य च वचनस्य महत्त्वं प्रकाशयति। शङ्कराचार्याः स्वभाष्ये अस्य श्लोकस्य तात्पर्यं स्पष्टयन्तः वाणीशुद्धेः तथा अन्तःकरणशुद्धेः सम्बन्धं सूचयन्ति।

श्लोकः अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥ १७।१५॥— भगवद्गीता १७।१५

श्लोकार्थः यत् वचनम् अन्येषाम् उद्वेगं न जनयति, सत्यं भवति, प्रियं भवति, हितकरं च भवति, तथा स्वाध्यायस्य अभ्यासः क्रियते—एतत् सर्वं **वाङ्मयतपः** इति कथ्यते।

तात्पर्यम् :अयं श्लोकः सत्यनिष्ठायाः अत्यन्तं व्यापकं नैतिकस्वरूपं प्रतिपादयति। सामान्यतः सत्यं नाम यथार्थवस्तुनः यथार्थकथनम् इति ज्ञायते। किन्तु भगवद्गीतायां सत्यस्य स्वरूपं केवलं तथ्यकथनपर्यन्तं सीमितं न भवति। सत्यवचनं **अनुद्वेगकरम्, प्रियम्, हितकरं च** भवितव्यम् इति स्पष्टतया निर्दिष्टम्।अतः सत्यनिष्ठायाः स्वरूपं चतुर्धा भवति—**सत्यम् + प्रियम् + हितम् + अनुद्वेगकरत्वम्।**एतैः चतुर्भिः गुणैः समन्वितं वचनमेव नैतिकदृष्ट्या आदर्शवचनं भवति।

विश्लेषणम् :अयं श्लोकः सत्यनिष्ठायाः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं नैतिकस्वरूपं प्रकाशयति। भगवता श्रीकृष्णेन वाङ्मयतपसः स्वरूपं निरूपयता वचनस्य चतुर्विधं वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्—**अनुद्वेगकरत्वम्, सत्यत्वम्, प्रियत्वम्, हितत्वं च**। एतेषां गुणानां समन्वयेन एव वाणी नैतिकतायाः साधनं भवति। केवलं यथार्थकथनं सत्यस्य पूर्णस्वरूपं न भवति; यतः सत्यवचनमपि यदि परेषाम् अनावश्यकमुद्वेगं जनयति, तर्हि तस्य नैतिकमूल्यं न्यूनं भवितुमर्हति। अतः शङ्कराचार्यीयदृष्ट्या सत्यं **हितेन, प्रियत्वेन, अनुद्वेगकारित्वेन च समन्वितम्** भवितव्यम्।सत्यनिष्ठायाः प्रथमः पक्षः **सत्यवचनम्**। मनसा यथार्थं ज्ञात्वा तदेव वाचा प्रकाशयितुं सत्यनिष्ठायाः मूलभूतं लक्षणम्। सत्यस्य अभावेन व्यक्तेः चरित्रे स्थैर्यं न भवति। यः पुरुषः सत्यं जानाति, किन्तु स्वार्थकारणात् तद् विपरीतरूपेण प्रस्तुतयति, तस्य वचनस्य नैतिकविश्वसनीयता न भवति। अतः सत्यनिष्ठा व्यक्तेः अन्तःकरणे आरभ्य वाणीपर्यन्तं प्रवर्तते।द्वितीयः पक्षः **हितवचनम्**। वचनस्य प्रयोजनं केवलं स्वमतस्य प्रकाशनं न, अपि तु परस्य हितसाधनमपि भवेत्। हितकरं वचनं व्यक्तेः कल्याणं, सामाजिकसौहार्दं, नैतिकविकासं च साधयितुं शक्नोति। अतः सत्यं यदि हितबुद्ध्या युक्तं भवति तर्हि तत् लोकमङ्गलस्य साधनं भवति।

तृतीयः पक्षः **प्रियवचनम्**। सत्यं वदन् मनुष्यः माधुर्ययुक्तया, विनययुक्तया, सौम्यया च वाचा स्वविचारं प्रकाशयेत्। प्रियवचनस्य अर्थः चाटुवचनं वा असत्यप्रशंसनं वा न भवति। यथार्थं वचनं परस्य मनसि स्वीकारयोग्यतां जनयति चेत् तस्य प्रभावः अधिकः भवति। अतः सत्यस्य प्रस्तुतीकरणे भाषाशैली अपि नैतिकतायाः एकः भागः भवति।चतुर्थः पक्षः **अनुद्वेगकरवचनम्**। सत्यवचनं परस्य मनसि अनावश्यकं

भयम्, दुःखम्, क्रोधम् अथवा द्वेषं न जनयेत्। अत्र शास्त्रीयनैतिकतायाः सूक्ष्मता दृश्यते। सत्यं वक्तव्यं, किन्तु सत्यवचनस्य नाम्ना परपीडनं न करणीयम्। कठोरता एव सत्यस्य लक्षणम् इति धारणा गीता न स्वीकरोति। सत्यं विवेकपूर्वकं, समयोचितं, हितकरं च वक्तव्यम्।पञ्चमः पक्षः **स्वाध्यायः**। श्लोके स्वाध्यायस्य अपि वाङ्मयतपसः अन्तर्भावः कृतः। स्वाध्यायेन मनुष्यस्य ज्ञानं वर्धते, वाणी संस्क्रियते, विचारशक्तिः विकसितं भवति, तथा शास्त्रीयमूल्यानां प्रति श्रद्धा उत्पद्यते। अतः स्वाध्यायः सत्यनिष्ठायाः अप्रत्यक्षं किन्तु महत्त्वपूर्णं साधनम् अस्ति। यः पुरुषः नित्यं स्वाध्यायं करोति, सः स्वविचाराणां परीक्षणं कर्तुं समर्थो भवति।षष्ठः पक्षः **वाणीसंयमः**। यत्किञ्चित् मनसि आगच्छति तत् सर्वं वाचा न प्रकाशनीयम्। यत् सत्यं, हितकरं, आवश्यकं, समयोचितं च तत् एव वक्तव्यम्। वाणीसंयमेन मनुष्यः अनावश्यकविवादात्, अपवादात्, परनिन्दातः, मिथ्याप्रचारात् च रक्षितुं शक्नोति। शङ्कराचार्यदृष्ट्या वाणी केवलं सामान्यसंवादस्य साधनं नास्ति, अपि तु सा मनसः संस्काराणां बहिःप्रकाशनस्य प्रमुखं माध्यमम्। मनसि यदि द्वेषः, असूया, क्रोधः, लोभः अथवा कपटभावना विद्यते, तर्हि तस्य प्रभावः वाचि अवश्यं दृश्यते। अतः वाणीशुद्धिः अन्तःकरणशुद्धेः परिचायिका भवति। मनः शुद्धं चेत् वाणी अपि स्वाभाविकतया सौम्या, सत्ययुक्ता, हितकारिणी च भवति।यथा स्वच्छं जलं वस्तूनां प्रतिबिम्बं यथार्थतया दर्शयति, तथैव शुद्धं मनः वस्तुस्थितिं यथार्थतया ग्रहणं कर्तुं शक्नोति। मनसि यदि पूर्वग्रहः, स्वार्थः, द्वेषः वा विद्यते, तर्हि मनुष्यः सत्यं ज्ञात्वापि तस्य विपरीतं वक्तुं शक्नोति। अतः सत्यनिष्ठायाः वास्तविकाधारः **अन्तःकरणशुद्धिः** अस्ति।अत्र सत्यस्य त्रयः प्रमुखाः आयामाः द्रष्टुं शक्यन्ते—**यथार्थता, हितकारिता, करुणा च**। यथार्थतया रहितं वचनम् असत्यं भवति; हितकारितारहितं सत्यं कठोरं भवितुमर्हति; करुणारहितं सत्यं परपीडाजनकं भवितुमर्हति। अतः शङ्कराचार्यीयनैतिकदृष्ट्या आदर्शसत्यं तदेव यत् **यथार्थं, हितकरं, प्रियं, अनुद्वेगकरं च** भवति।एवं सत्यनिष्ठा केवलं **"असत्यं न वदितव्यम्"** इत्येतावता सीमिता न भवति। सा मनसा सत्यस्य ग्रहणम्, वाचा सत्यस्य प्रकाशनम्, कर्मणा सत्यस्य आचरणम् इति त्रिविधरूपेण विकसितुं शक्नोति। मनोवाक्कायकर्मणां सामञ्जस्यं यत्र दृश्यते तत्रैव वास्तविकसत्यनिष्ठा भवति।यः मनुष्यः एकं चिन्तयति, अन्यत् वदति, अन्यत् च आचरति, तस्य जीवनं सत्यनिष्ठायाः आदर्शं न भवति। किन्तु यस्य **मनः-वाक्-कर्मणां ऐक्यम्** अस्ति, स एव वास्तविकतया सत्यनिष्ठः इति कथयितुं शक्यते। अतः—

मनसि यथार्थबोधः → वाचि सत्यप्रकाशनम् → कर्मणि सत्याचरणम्

इति सत्यनिष्ठायाः त्रिस्तरीयस्वरूपं भवति।अस्य श्लोकस्य आध्यात्मिकः पक्षोऽपि महत्त्वपूर्णः। वाणीशुद्धिः मनःशुद्धेः साधनं भवति, मनःशुद्धिः च ज्ञानप्राप्तेः अनुकूलं वातावरणं निर्माति। अतः वाङ्मयतपः केवलं सामाजिकशिष्टाचारस्य नियमः न, अपि तु **चित्तशुद्धेः तथा आत्मज्ञानयोग्यतायाः साधनम्** अपि भवति। शङ्कराचार्यीय-अद्वैतदृष्ट्या अन्तःकरणशुद्धिः ज्ञानप्राप्तेः महत्त्वपूर्णं पूर्वसाधनम्। अतः सत्यवचनं क्रमशः आत्मविचारस्य भूमिं निर्माति।अतः अस्य श्लोकस्य नैतिकसन्देशः केवलं सामाजिक-व्यवहारपर्यन्तं सीमितः न भवति। सत्यवचनात् वाणीशुद्धिः, वाणीशुद्धेः मनःशुद्धिः, मनःशुद्धेः विवेकः, विवेकस्य आत्मविचारः, आत्मविचारस्य आत्मज्ञानं च सम्भवति। एवं सत्यनिष्ठा नैतिकजीवनस्य आरम्भबिन्दुः भूत्वा आध्यात्मिकजीवनस्यापि आधारभूतं साधनं भवति।

अनुप्रयोगः समाचारमाध्यमेष्वपि सत्यनिष्ठायाः विशेषं महत्त्वम् अस्ति। पत्रकारस्य प्रमुखं दायित्वं यथार्थतथ्यानां सङ्ग्रहणं, परीक्षणं, निष्पक्षतया प्रकाशनं च। यदि समाचारः असत्येन, पक्षपातेन अथवा अतिरञ्जनेन प्रस्तुतः भवति, तर्हि जनमतस्य विपरीतदिशि निर्माणं भवितुमर्हति। अतः पत्रकारिताक्षेत्रे **तथ्यनिष्ठा, निष्पक्षता, उत्तरदायित्वम्, हितबुद्धिश्च** भगवद्गीतायाः वाङ्मयतपसः आधुनिक-रूपाणि इति वक्तुं शक्यते। शैक्षिकक्षेत्रेऽपि सत्यनिष्ठायाः महत्त्वं नितरां वर्तते। शिक्षकः विद्यार्थिभ्यः यथार्थज्ञानं प्रदद्यात्, मूल्याङ्कने पक्षपातं न कुर्यात्, स्ववचनेषु आचरणेषु च एकरूपतां रक्षेत्। शिक्षकस्य व्यक्तित्वमेव विद्यार्थिनां कृते आदर्शं भवति। शिक्षकः सत्यनिष्ठः चेत् विद्यार्थी अपि सत्यं, अनुशासनं, परिश्रमं च आत्मसात्कर्तुं प्रेरितः भवति।

सन्दर्भःमनीषापञ्चकस्य प्रथमश्लोके शङ्कराचार्यः आत्मचैतन्यस्य सर्वव्यापकत्वं प्रतिपादयति। जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति इत्यवस्थात्रये अपि यत् चैतन्यं साक्षिरूपेण प्रकाशते, तत् एव सर्वेषु प्राणिषु विद्यमानम्।

श्लोकः

> **जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते**
> **या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी।**
> **सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञापि यस्यास्ति चेत्**
> **चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम॥**

१,मनीषापञ्चकम्

श्लोकार्थः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु प्रकाशमाना या संवित् ब्रह्मणः आरभ्य पिपीलिकापर्यन्तेषु सर्वेषु शरीरेषु साक्षिरूपेण वर्तते, सा संविदेव अहम् अस्मि इति यस्य दृढः निश्चयः अस्ति, सः चाण्डालः भवतु वा द्विजः भवतु, सः एव मम गुरुः।

तात्पर्यम् :सत्यनिष्ठा अत्र केवलं सत्यवचनं न, अपितु **आत्मैकत्वस्य यथार्थस्वीकारः**। जन्माधारितभेदाः व्यावहारिकस्तरे सन्ति, किन्तु आत्मतत्त्वस्य दृष्ट्या सर्वेषाम् एकत्वम् अस्ति।

अन्वयः या संवित् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा उज्जृम्भते, या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी अस्ति, सा एव अहम् इति यस्य दृढप्रज्ञा अस्ति, सः चाण्डालः अस्तु अथवा द्विजः अस्तु, सः गुरुः इति मम मनीषा

विश्लेषणम् :अत्र सत्यनिष्ठायाः मूलं **सत्यदर्शनम्**। सामाजिकपरिचयः, जन्मः, जातिः, बाह्यरूपं वा मनुष्यस्य अन्तिममूल्यं न निर्धारयति। आत्मा सर्वेषु समानः इति बोधः प्राप्तः चेत् परेषु हीनताबुद्धिः वा श्रेष्ठताबुद्धिः वा न तिष्ठति।शङ्कराचार्यः सत्यस्य द्विस्तरीयं स्वरूपं सूचयति—व्यवहारिकसत्यं तथा परमार्थसत्यम्। व्यवहारतः मनुष्येषु विभिन्नाः सामाजिकभूमिकाः सन्ति; परमार्थतः तु चैतन्यस्वरूपेण सर्वे अभिन्नाः। अतः मनीषापञ्चकस्य सत्यनिष्ठा **आत्मज्ञान → समदृष्टि → सामाजिकसमता** इति क्रमं निर्माति।

अनुप्रयोगः जातिभेदः, सामाजिकवर्गभेदः, आर्थिकविषमता, शिक्षाविषमता इत्यादिषु समस्यासु अयं सिद्धान्तः अत्यन्तं प्रासङ्गिकः। शिक्षाक्षेत्रे, कार्यक्षेत्रे, प्रशासनक्षेत्रे च व्यक्तेः मूल्याङ्कनं जन्माधारितेन न, अपितु योग्यता, चरित्रं, ज्ञानं च आधारीकृत्य करणीयम्। एवं मनीषापञ्चकं **मानवीयगरिमायाः दार्शनिकाधारम्** उपस्थापयति।

सन्दर्भः निर्वाणषट्के आत्मनः वास्तविकस्वरूपस्य निरूपणं क्रियते। सामान्यतः मनुष्यः शरीरं, मनः, बुद्धिम्, अहङ्कारं, इन्द्रियाणि च "अहम्" इति मन्यते। किन्तु अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या एतानि सर्वाणि आत्मनः उपाधयः; आत्मा तु तेषां साक्षी, निरुपाधिकः, चैतन्यस्वरूपश्च अस्ति। अतः आत्मस्वरूपस्य यथार्थबोधः अस्य रचनायाः प्रमुखः विषयः।

श्लोकः

> **मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि नाहं**
> **न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे।**
> **न च व्योमभूमिर्न तेजो न वायुः**
> **चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम्॥** (निर्वाण षट्कम्)

श्लोकार्थः अहं मनः, बुद्धिः, अहङ्कारः, चित्तं वा नास्मि। अहं श्रोत्रम्, जिह्वा, घ्राणम्, नेत्रं वा नास्मि। अहं आकाशः, पृथिवी, अग्निः, वायुः वा नास्मि। अहं **चिदानन्दस्वरूपः शिवः** अस्मि।

तात्पर्यम् :अस्य श्लोकस्य मुख्यसन्देशः **देह-मन-बुद्ध्यादिभ्यः आत्मनः विवेकः**। आत्मा दृश्यः पदार्थः न, अपि तु सर्वेषां अनुभवाणां साक्षिचैतन्यम्। मनः परिवर्तते, बुद्धिः परिवर्तते, शरीरं परिवर्तते; किन्तु एतेषां परिवर्तनानां यः साक्षी, स आत्मा।अतः आत्मस्वरूपनिष्ठा नाम बाह्योपाधिषु "अहम्" इति आसक्तिं त्यक्त्वा स्वस्य चैतन्यस्वरूपे स्थितिः। एषा न केवलं आध्यात्मिकसाधना, अपि तु व्यक्तित्वस्य नैतिकस्थैर्यस्य आधारः भवति।

विश्लेषणम् :"मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि नाहम्" इति उद्घोषः आत्मनः वास्तविकस्वरूपं ज्ञातुं **नेति-नेति-विवेकस्य** मार्गं दर्शयति। मनः विचाराणां क्षेत्रम्, बुद्धिः निर्णयस्य साधनम्, अहङ्कारः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानस्य आधारः, चित्तं स्मृतिसंस्काराणां स्थानम्। एतेषां सर्वेषाम् अनुभवः मनुष्ये भवति; अतः अनुभवितानि वस्तूनि आत्मनः स्वरूपं न भवन्ति।एवं शरीरस्यापि अवस्था बाल्ये, यौवने, वार्धक्ये च परिवर्तते। मनोवृत्तयः सुख-दुःख-क्रोध-भय-आनन्दादिरूपेण निरन्तरं परिवर्तन्ते। किन्तु "मम शरीरम्", "मम मनः", "मम बुद्धिः" इति अनुभवः सूचयति यत् शरीर-मन-बुद्धेः ज्ञाता तेषां भिन्नः अस्ति। स एव आत्मा साक्षिचैतन्यरूपेण अवतिष्ठते।आत्मस्वरूपनिष्ठायाः नैतिकपरिणामः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। यदा मनुष्यः स्वं केवलं देह-मन-व्यक्तित्वेन न पश्यति, तदा बाह्यसफलता-विफलतयोः, मानापमानयोः, लाभहान्योः च प्रति अतिशयासक्तिः शनैः क्षीयते। तेन मानसिकसमत्वं, धैर्यं, आत्मसंयमः च वर्धते।अतः आत्मस्वरूपनिष्ठा **आत्मसंयमस्य, समत्वस्य, विवेकस्य, धैर्यस्य च मूलाधारः** भवति। यः स्वस्य वास्तविकस्वरूपं चैतन्यमिति जानाति, सः क्षणिकभावनाभिः पूर्णतया न सञ्चाल्यते। तस्य निर्णयेषु विवेकस्य प्रधानता भवति।

अनुप्रयोगः आधुनिकजीवने मनुष्यस्य परिचयः बहुधा तस्य व्यवसायेन, पदेन, आर्थिकस्थित्या, सामाजिकप्रतिष्ठया अथवा बाह्यसफलतया निर्धारितः भवति। एतादृशे वातावरणे आत्मस्वरूपनिष्ठायाः विचारः मनुष्यं स्मारयति यत् **मानवमूल्यं केवलं बाह्यसफलतायां निहितं नास्ति**।शिक्षाक्षेत्रे एषा दृष्टिः विद्यार्थिनां आत्मविश्वासं, मानसिकस्थैर्यं, विवेकशक्तिं च वर्धयितुं शक्नोति। सामाजिकजीवने बाह्यभेदानाम् आधारेण उत्पद्यमानं अहङ्कारं तथा हीनभावनां न्यूनीकर्तुं शक्नोति। कार्यक्षेत्रे सफलता-विफलतयोः समत्वेन सामना कर्तुं प्रेरयति।अतः निर्वाणषट्कस्य आत्मस्वरूपनिष्ठा आधुनिकसमाजे **मानसिकस्थैर्यस्य, आत्मगौरवस्य, विवेकपूर्ण-जीवनस्य, समत्वस्य च आध्यात्मिक-नैतिक आधारः** भवितुमर्हति।

सन्दर्भः :दक्षिणामूर्तिस्तोत्रे जगतः स्वरूपम्, आत्मनः स्वरूपम्, माया, ज्ञानम्, गुरु-तत्त्वं च अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या विविच्यन्ते। प्रस्तुतश्लोके जगत् दर्पणे प्रतिबिम्बितनगरवत् आत्मनि अन्तर्निहितम् अस्ति इति दृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते। अज्ञानावस्थायां जगत् आत्मनः बहिः स्थितमिव दृश्यते; ज्ञानप्राप्तौ तु आत्मैव अद्वितीयं तत्त्वम् इति यथार्थबोधः जायते।

श्लोकः

> **विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं**
> **पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया।**
> **यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं**
> **तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये॥** (दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्)

श्लोकार्थः यथा दर्पणे दृश्यं नगरं वास्तवतः दर्पणस्य अन्तर्गतमेव भवति, तथैव सम्पूर्णं विश्वम् आत्मनि अन्तर्निहितम् अस्ति। किन्तु मायया तत् आत्मनः बहिः स्थितमिव दृश्यते। यः पुरुषः प्रबोधसमये स्वस्य अद्वितीयम् आत्मस्वरूपं साक्षात्करोति, तस्मै श्रीदक्षिणा-मूर्तिगुरवे नमस्कारः।

तात्पर्यम् : अस्य श्लोकस्य मुख्यतत्त्वं यथार्थदृष्टिः। सामान्यदृष्ट्या मनुष्यः जगत् आत्मनः पृथक् इति अनुभवति। किन्तु अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या अयं भेदानुभवः अविद्यामूलकः। यदा आत्मज्ञानं प्रादुर्भवति, तदा वस्तूनां यथार्थस्वरूपस्य बोधः भवति।अतः यथार्थदृष्टिः नाम केवलं बाह्यवस्तूनां दर्शनं न, अपि तु वस्तूनां मूलस्वरूपस्य विवेकपूर्वकं ज्ञानम्।

विश्लेषणम् :"विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यम्" इति दृष्टान्तः अत्यन्तं गम्भीरः। दर्पणे नगरस्य प्रतिबिम्बं दृश्यते, किन्तु नगरं दर्पणस्य अन्तर्भागे वास्तविकरूपेण प्रविष्टं न भवति। तथैव जगदनुभवः चैतन्ये प्रकाशते। आत्मचैतन्यं सर्वानुभवानां आधारः; किन्तु अज्ञानवशात् मनुष्यः चैतन्यस्य अपेक्षया दृश्यजगत् अधिकं सत्यं मन्यते।अत्र माया नाम यथार्थस्य विपरीतदर्शनस्य कारणम्। माया वस्तुनः अस्तित्वं सर्वथा न निषेधयति, किन्तु तस्य यथार्थस्वरूपस्य विषये भ्रमं जनयति। अतः यथार्थदृष्टिः अज्ञानजनितभेददृष्टेः निवृत्तिः तथा आत्मतत्त्वस्य बोधः इति कथयितुं शक्यते।यथार्थदृष्टेः नैतिकमहत्त्वमपि अस्ति। मनुष्यः वस्तुस्थितिं यथार्थतया न पश्यति चेत् तस्य निर्णयाः पूर्वग्रहयुक्ताः भवन्ति। लोभः, द्वेषः, अहङ्कारः, मोहः च यथार्थदृष्टेः अभावे वर्धन्ते। विवेकयुक्तदृष्टिः तु वस्तुस्थितिं शान्ततया परीक्षितुं, उचितानुचितयोः विवेकं कर्तुं, न्यायपूर्णं व्यवहारं

कर्तुं च प्रेरयति।अतः दक्षिणामूर्तिस्तोत्रस्य यथार्थदृष्टितत्त्वं विवेकस्य, सत्यज्ञानस्य, समत्वस्य तथा नैतिकनिर्णयस्य आधारः भवति।

अनुप्रयोगः आधुनिकसमाजे व्यक्तयः बहुधा बाह्यदृश्यैः, अपूर्ण-सूचनाभिः, प्रचारैः, पूर्वग्रहेण च प्रभाविताः भवन्ति। सामाजिक-माध्यमेषु कस्यचित् विषयस्य एकपक्षीयं चित्रणं सम्पूर्णसत्यरूपेण स्वीकृतं भवितुमर्हति। एतादृशे परिस्थितौ दक्षिणामूर्तिस्तोत्रस्य यथार्थदृष्टिः अत्यन्तं प्रासङ्गिकी।शिक्षाक्षेत्रे यथार्थदृष्टिः विद्यार्थिनः प्रश्नकर्तृत्वं, प्रमाणपरीक्षणं, विवेकशक्तिं च वर्धयति। सामाजिकजीवने सा जाति-वर्ग-मतादीनां पूर्वग्रहमूलकदृष्टिं न्यूनीकर्तुं शक्नोति। प्रशासनक्षेत्रे तथ्याधारितनिर्णयस्य प्रेरणां ददाति। सामाजिक-माध्यमेषु अप्रमाणितसूचनायाः अन्धानुकरणं निवारयितुं विवेक-पूर्णदृष्टिः आवश्यकम्।

सन्दर्भः मातृपञ्चकं मातुः वात्सल्यस्य, त्यागस्य, सेवायाः, पुत्रपालनस्य च महत्त्वं प्रकाशयति। आदिशङ्कराचार्यैः मातुः प्रति कृतज्ञताभावः अत्यन्तं मार्मिकतया व्यक्तः। मातुः गर्भधारणात् आरभ्य प्रसवपर्यन्तं तथा बालस्य पालनपोषणपर्यन्तं यः त्यागः क्रियते, तस्य पूर्णां प्रतिपूर्तिं पुत्रः कर्तुं न शक्नोति—इति सत्यस्य विनयपूर्वकं स्वीकारः अत्र दृश्यते।

श्लोकः

आस्तां तावदियं प्रसूतिसमये दुर्वारशूलव्यथा
नैरुच्यं तनुशोषणं मलमयी शय्या च संवत्सरी।
एकस्यापि न गर्भभारभरणक्लेशस्य यस्य क्षमो दातुं
निष्कृतिमुन्नतोऽपि तनयः तस्यै जनन्यै नमः॥ मातृपञ्चकम्

श्लोकार्थः प्रसवसमये असहनीयपीडा, गर्भधारणेन उत्पन्नं अरुचिः, शरीरस्य क्षीणता, मलमयी शय्या च दीर्घकालं मातुः दुःखकारणानि अभवन्। तथापि पुत्रः स्वस्य उच्चपदं प्राप्तवान् अपि मातुः गर्भभारधारणेन प्राप्तस्य एकस्यापि क्लेशस्य प्रतिदानं पूर्णतया कर्तुं समर्थः न भवति। तादृश्यै जनन्यै मम नमस्कारः।

तात्पर्यम् अत्र **कृतज्ञतापूर्वकं सत्यस्वीकारः** प्रमुखं नैतिकतत्त्वम् अस्ति। मनुष्यः जीवनस्य उन्नतिं प्राप्नोति चेत् स्वस्य पूर्वजीवनस्य आधारभूतानां व्यक्तीनां योगदानं न विस्मर्तव्यम्। माता स्वजीवनस्य सुखानि त्यक्त्वा पुत्रस्य जीवननिर्माणाय यत् दुःखं सहते, तस्य पूर्णप्रतिदानं पुत्रेण कर्तुं न शक्यते—इति शङ्कराचार्यः विनयेन स्वीकरोति।अतः अयं श्लोकः केवलं मातृस्तुतिः न, अपि तु **उपकारस्य सत्यस्वीकारः, कृतज्ञता, विनयः तथा ऋणबोधः** इत्यादीनां नैतिकमूल्यानां प्रतिपादकः अस्ति

अन्वयः प्रसूतिसमये दुर्वारशूलव्यथा आस्ताम्, नैरुच्यं तनुशोषणं मलमयी संवत्सरी शय्या च आस्ताम्। यस्य गर्भभारभरणक्लेशस्य एकस्य अपि निष्कृतिं उन्नतः अपि तनयः दातुं न क्षमः, तस्यै जनन्यै नमः

विश्लेषणम् मातृपञ्चकस्य विशेषता अस्ति यत् अत्र मातुः महत्त्वं केवलं भावुकतया न प्रतिपाद्यते, अपि तु मातृत्वस्य वास्तविककष्टानां स्मरणपूर्वकं प्रतिपादनं क्रियते। गर्भधारणम्, प्रसवपीडा, शारीरिकपरिवर्तनम्, निद्रात्यागः, बालपालनम् इत्यादयः मातुः त्यागस्य वास्तविकाः पक्षाः सन्ति। पुत्रः जीवनस्य उच्चस्थानं प्राप्नोति चेत् अपि एतेषां कष्टानां मूल्यं विस्मर्तुं न शक्नोति। **"एकस्यापि न गर्भभारभरणक्लेशस्य निष्कृतिम्"** इति भावः विशेषतः महत्त्वपूर्णः। अत्र शङ्कराचार्यः स्वस्य सामर्थ्यस्य वा विद्वत्तायाः वा गर्वं न करोति। प्रत्युत मातुः प्रति स्वस्य ऋणं पूर्णतया प्रतिदातुं न शक्नोमि इति विनयेन स्वीकरोति। एष एव **कृतज्ञतापूर्वकः सत्यस्वीकारः**अस्य नैतिकतत्त्वस्य द्वौ प्रमुखौ पक्षौ स्तः—**सत्यस्वीकारः** तथा **कृतज्ञता**। सत्यस्वीकारः नाम स्वजीवनस्य वास्तविकाधारानां स्वीकारः। कृतज्ञता नाम तेषां योगदानस्य स्मरणं तथा सम्मानः। एतयोः समन्वयेन व्यक्तौ विनयः विकसितः भवति।मातृपञ्चकस्य सन्देशः केवलं मातृ-पुत्रसम्बन्धे सीमितः न भवति। मनुष्यस्य जीवननिर्माणे माता-पिता, गुरुजनाः, समाजः, प्रकृतिः, शिक्षासंस्थाः च विविधरूपेण योगदानं कुर्वन्ति। अतः स्वस्य सफलतायाः सम्पूर्णं श्रेयः केवलं स्वयमेव गृह्णीयात् इति अहङ्कारः त्याज्यः। स्वविकासे परेषां योगदानस्य स्वीकारः नैतिकपरिपक्वतायाः लक्षणम्।

अनुप्रयोगःप्रस्तुतश्लोके मातुः गर्भधारणात् आरभ्य प्रसवपर्यन्तं सहनं कृतं दुःखं, शारीरिकक्लेशः, पुत्रपालनाय कृतः त्यागः च स्मारितः। पुत्रः जीवनस्य उच्चस्थानं प्राप्तवान् अपि मातुः गर्भभारधारणस्य **एकस्यापि क्लेशस्य पूर्णां निष्कृतिं दातुं न शक्नोति**—इति शङ्कराचार्यः अत्यन्तं विनयेन स्वीकरोति। अत्र **कृतज्ञतापूर्वकं सत्यस्वीकारः** प्रमुखं नैतिकतत्त्वम् अस्ति।

कर्तव्यनिष्ठा

सन्दर्भः भगवद्गीतायाः अष्टादशे अध्याये श्रीकृष्णः कर्मयोगस्य, स्वधर्मस्य, त्यागस्य, ज्ञानस्य च समन्वितं स्वरूपं प्रतिपादयति। वर्णानुसारं स्वभावजन्यकर्माणि निरूप्य तेषां यथावत् आचरणस्य महत्त्वं दर्शयन् भगवान् **स्वकर्मनिष्ठां भगवदाराधनारूपेण** प्रस्तुतयति। मनुष्यः स्वस्य नियतं कर्म सम्यक् आचरन् केवलं लौकिकफलमेव न प्राप्नोति, अपि तु तदेव कर्म परमात्मनः पूजारूपेण समर्पयन् अन्तःकरणशुद्धिं तथा परमसिद्धिं प्राप्नोति।

श्लोकः

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥
१८.४६ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

भाष्यम् : यत इति। यतः यस्मात् प्रवृत्तिः उत्पत्तिः चेष्टा वा यस्मात् अन्तर्यामिणः ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात्, येन ईश्वरेण सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तम्। स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तम् ईश्वरम् अभ्यर्च्य पूजयित्वा आराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवः मनुष्यः।

श्लोकार्थः यस्य परमात्मनः कारणात् सर्वभूतानां प्रवृत्तिः भवति, येन च इदं सम्पूर्णं जगत् व्याप्तम् अस्ति, तं परमात्मानं स्वकीयेन कर्मणा अभ्यर्च्य मनुष्यः सिद्धिं प्राप्नोति।

अन्वयः यतः भूतानां प्रवृत्तिः, येन च इदं सर्वं ततम्, तम् स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दति।

विश्लेषणम् :अस्मिन् श्लोके **"स्वकर्मनिष्ठा"** इति नैतिकतत्त्वस्य अत्यन्तं गम्भीरं स्वरूपं प्रतिपादितम् अस्ति। स्वकर्मनिष्ठा नाम स्वकीयदायित्वस्य, कर्तव्यस्य च श्रद्धया, निष्ठया, उत्तरदायित्वेन च पालनम्। मनुष्यस्य जीवनं केवलं अधिकारप्राप्त्यर्थं न, अपि तु स्वकीयकर्तव्यस्य यथाशक्ति सम्यक् निर्वहणाय अपि अस्ति। भगवता **"स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य"** इति वदता कर्मस्य आध्यात्मिकी दृष्टिः प्रस्तुतिता। सामान्यदृष्ट्या कर्म जीविकोपार्जनस्य, सामाजिक-

दायित्वस्य वा साधनं भवति; किन्तु गीतादृष्ट्या स्वकर्म परमात्मनः आराधनारूपेण कर्तुं शक्यते। अतः कर्मस्य मूल्यं केवलं तस्य फलप्राप्तौ न, अपि तु कर्मकर्तुः भावनायां, निष्ठायां, समर्पणबुद्धौ च निहितम् अस्ति।शङ्कराचार्यभाष्यदृष्ट्या अत्र **"स्वकर्म"** स्वभावानुसारं नियतं कर्म इति ग्राह्यम्। मनुष्यः स्वकीयस्वभावानुकूलं नियतं कर्म अनासक्तभावेन आचरन् अन्तःकरणस्य शुद्धिं प्राप्नोति। कर्म स्वयं परमात्मज्ञानस्य साक्षात् कारणं न भवति, किन्तु कर्मयोगभावेन कृतं कर्म **ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां** जनयति। अतः स्वकर्मनिष्ठा आध्यात्मिक-मार्गस्य प्रारम्भिकं महत्त्वपूर्णं सोपानम् अस्ति। कर्मणि निष्ठा, कर्मफले अनासक्तिः, ईश्वरार्पणबुद्धिः च अन्तःकरणं शनैः शनैः शुद्धीकुर्वन्ति। अत्र **"तमभ्यर्च्य"** इति पदं विशेषमहत्त्वपूर्णम्। स्वकर्मस्य प्रत्येकं कार्यं भगवते समर्पितं चेत् कर्मस्य दृष्टिकोणः परिवर्तते। शिक्षकः शिक्षणकार्यं केवलं वेतनप्राप्त्यर्थं न कृत्वा विद्यार्थिनां ज्ञानविकासं सेवां च ईश्वराराधनारूपेण पश्येत्। चिकित्सकः रोगिसेवां कर्तव्यरूपेण तथा मानवसेवारूपेण स्वीकरोतु। कृषकः कृषिकर्म समाजस्य अन्नोपलब्धये योगदानरूपेण मन्येत। प्रशासकः जनसेवां उत्तरदायित्वपूर्वकं निर्वहेत्। एवं स्वकीयकर्तव्यस्य निष्ठापूर्वकं पालनं व्यापकस्य लोकमङ्गलस्य साधनं भवति।स्वकर्मनिष्ठायाः अन्यः महत्त्वपूर्णः पक्षः **फलासक्तित्यागः**। कर्म कुर्वन् मनुष्यः फलस्य विषये अत्यधिकासक्तः भवति चेत् सफलता-विफलताभ्यां तस्य मानसिकस्थितिः प्रभावितं भवति। परन्तु कर्म ईश्वरार्पणबुद्ध्या कुर्वन् कर्ता कर्मफलस्य अहङ्कारं त्यक्तुं शक्नोति। तेन कर्मणि एकाग्रता, मनसि समत्वं, आचरणे प्रामाणिकता च वर्धते। अतः स्वकर्मनिष्ठा केवलं "कार्यं करणीयम्" इति नियमः न, अपि तु **कर्तव्यं सम्यक् करणीयम्, निष्कपटतया करणीयम्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या करणीयम्** इति व्यापकः नैतिकसन्देशः।अस्य श्लोकस्य सामाजिकपक्षः अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। समाजः विभिन्नैः व्यक्तिभिः तथा विविधैः कर्मभिः सञ्चाल्यते। प्रत्येकः स्वकीयदायित्वं सम्यक् निर्वहति चेत् सामाजिकव्यवस्था सुचारुरूपेण प्रवर्तते। शिक्षकः शिक्षणं सम्यक् करोति, कृषकः उत्पादनं करोति, चिकित्सकः रोगिसेवा करोति, अभियन्ता निर्माणकार्यं करोति, प्रशासकः शासनव्यवस्थां पालयति, कर्मचारी स्वकीयदायित्वं निर्वहति—एवं सर्वेषां स्वकर्मनिष्ठया समाजस्य समग्रविकासः सम्भवति। अतः गीतायाः स्वकर्मनिष्ठा **सामाजिकउत्तरदायित्वस्य मूलतत्त्वम्** अपि भवति।

अनुप्रयोगः अद्यतनसमाजे कर्तव्यविमुखता, विलम्बः, भ्रष्टाचारः, उत्तरदायित्वाभावः, स्वार्थप्रधानता च अनेकक्षेत्रेषु समस्यां जनयन्ति। एतादृशे समये **"स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य"** इति गीतासन्देशः विशेषतः प्रासङ्गिकः। प्रत्येकः व्यक्ति स्वकीयकार्यं केवलं व्यक्तिगतलाभस्य साधनं न मत्वा सामाजिकदायित्वेन करणीयम्। कार्यालये कर्मचारी स्वकार्यं समयेन निष्ठया च कुर्यात्; शिक्षकः विद्यार्थिनां प्रति न्यायपूर्णः भवेत्; विद्यार्थी अध्ययनं कर्तव्यबुद्ध्या कुर्यात्; जनसेवकः जनहितं स्वार्थात् उपरि स्थापयेत्। एवं स्वकर्मनिष्ठा कार्यक्षेत्रे **प्रामाणिकता, समयपालनम्, उत्तरदायित्वम्, सेवाभावः, पारदर्शिता च** वर्धयति।डिजिटल्-युगेऽपि अस्य तत्त्वस्य विशेषं महत्त्वम् अस्ति। सामाजिकमाध्यमेषु सामग्रीनिर्माता सत्यतथ्यानि एव प्रसारयेत्; शिक्षकः डिजिटल् माध्यमेन अपि यथार्थज्ञानं दद्यात्; प्रशासकः डिजिटल् सेवासु पारदर्शितां पालयेत्। प्रत्येकः स्वकीयभूमिकायां सत्यनिष्ठया कार्यं करोति चेत् समाजे विश्वासः दृढः भवति।

सन्दर्भःदक्षिणामूर्तिस्तोत्रस्य नवमश्लोके जगतः सर्वात्मकत्वं तथा परमात्मनः सर्वव्यापकत्वं प्रतिपाद्यते। पृथिवी, जलम्, अग्निः, वायुः, आकाशम्, सूर्यः, चन्द्रः, जीवः—एतानि अष्टधा विश्वस्य अभिव्यक्तिरूपाणि निरूपितानि। एतेषां सर्वेषां मूलं यत् परं तत्त्वम्, तत् एव गुरु-तत्त्वस्य वास्तविकस्वरूपम् इति अद्वैतदृष्ट्या प्रतिपादनम्। **गुरुशिष्यकर्तव्यनिष्ठा** इति नैतिकतत्त्वस्य सन्दर्भे अयं श्लोकः ज्ञानस्य व्यापकत्वं तथा गुरु-तत्त्वस्य महत्त्वं बोधयति। गुरु केवलं सूचनादाता न, अपि तु शिष्यस्य अज्ञाननिवर्तकः, यथार्थदृष्टेः प्रदाता च भवति।

श्लोकः

भूरम्भांस्यनलोऽनिलोऽम्बरमहर्नाथो हिमांशुः पुमान्
इत्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम्।
नान्यत्किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभोः
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये॥ दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्

श्लोकार्थः :पृथिवी, जलम्, अग्निः, वायुः, आकाशम्, सूर्यः, चन्द्रः तथा जीवः—एतत् चराचरात्मकं जगत् यस्य परमात्मनः अष्टधा मूर्तिरूपेण प्रकाशते, तस्मात् परस्मात् सर्वव्यापकात् तत्त्वात् अन्यत् किञ्चिदपि वस्तु वास्तवतः नास्ति। तस्मै श्रीगुरुमूर्तिस्वरूपाय दक्षिणामूर्तये नमः।

अन्वयः:**भूः, अम्भांसि, अनलः, अनिलः, अम्बरम्, अहर्नाथः, हिमांशुः, पुमान् इति अष्टधा मूर्तिः यस्य एव चराचरात्मकम् इदं जगत् आभाति, विमृशतां यस्मात् परस्मात् विभोः अन्यत् किञ्चन न विद्यते, तस्मै श्रीगुरुमूर्तये श्रीदक्षिणामूर्तये नमः इदम्।**

विश्लेषणम् :अस्य श्लोकस्य मूलसन्देशः **एकत्वबोधः तथा गुरु-तत्त्वस्य महत्त्वम्**। गुरुशिष्यसम्बन्धः केवलं विद्यालयीयशिक्षक-विद्यार्थि-सम्बन्धः न, अपि तु अज्ञानात् ज्ञानं प्रति, सीमितदृष्टेः व्यापकदृष्टिं प्रति, असत्याभासात् यथार्थज्ञानं प्रति च गमनस्य आध्यात्मिकप्रक्रिया अस्ति। दक्षिणामूर्तिः मौनेनैव ज्ञानोपदेशं कृतवान् इति परम्परायां प्रसिद्धः। अतः गुरोः कर्तव्यं केवलं शब्दज्ञानप्रदानं न, अपि तु शिष्यस्य अन्तर्निहितज्ञानस्य जागरणम्।शिष्यस्य प्रमुखं कर्तव्यं तु **श्रद्धया ज्ञानग्रहणम्, विनयः, प्रश्नशीलता, स्वाध्यायः, आचार्योपदिष्टमार्गस्य अनुसरणम्** इत्यादिकम्। गुरु यदि ज्ञानं प्रददाति, शिष्यः यदि तस्य ज्ञानस्य मननं, निदिध्यासनं, आचरणं च करोति, तर्हि गुरुशिष्यसम्बन्धः सार्थकः भवति। अत्र गुरुशिष्य-कर्तव्यनिष्ठायाः द्विपक्षीयं स्वरूपं द्रष्टुं शक्यते—

गुरोः कर्तव्यनिष्ठा → ज्ञानप्रदानम्, मार्गदर्शनम्, शिष्यहितचिन्तनम्।

शिष्यस्य कर्तव्यनिष्ठा → श्रद्धा, विनयः, जिज्ञासा, स्वाध्यायः, ज्ञानाचरणम्।

एतयोः समन्वयेन एव शिक्षणप्रक्रिया सफलतां प्राप्नोति। भारतीयज्ञानपरम्परायां गुरुस्थानं अत्यन्तं गौरवपूर्णम्। गुरु शिष्यस्य अज्ञानं दूरं कृत्वा तस्मै ज्ञानस्य मार्गं दर्शयति। अतः गुरुणा—

- शिष्यस्य हितं चिन्तनीयम्।
- यथार्थज्ञानं प्रदातव्यम्।
- पक्षपातः परित्याज्यः।
- शिष्यस्य जिज्ञासा प्रोत्साहनीया।
- सदाचारस्य आदर्शः स्वजीवने प्रदर्शनीयः।
- ज्ञानस्य दुरुपयोगः न प्रेरणीयः।

गुरोः आचरणमेव शिष्यस्य कृते प्रत्यक्षशिक्षा भवति। अतः **आचार्यस्य आचारः एव शिक्षायाः प्रभावी माध्यमम्।**

शिष्यस्य कृते केवलं गुरुवचनस्य श्रवणं पर्याप्तं नास्ति। ज्ञानं जीवनस्य भागः भवेत्। तदर्थं शिष्येण श्रद्धया श्रवणम्, तर्कपूर्वकं मननम्, आत्मचिन्तनम्, स्वाध्यायः, आचरणं च करणीयम्।सत्यज्ञानं प्राप्त्वा तस्य जीवनव्यवहारे प्रयोगः न भवति चेत् शिक्षायाः उद्देश्यं अपूर्णं भवति। अतः **ज्ञानम् + आचरणम् = सार्थकशिक्षा** इति सूत्रं स्थापयितुं शक्यते

अनुप्रयोगः :अद्यतनशिक्षाव्यवस्थायां गुरुशिष्यसम्बन्धः बहुधा परीक्षाफलम्, प्रमाणपत्रम्, रोजगारः इत्यादिभिः सीमितः भवति। एतादृशे वातावरणे दक्षिणामूर्तिस्तोत्रस्य गुरुशिष्यकर्तव्यनिष्ठातत्त्वं शिक्षायाः व्यापकं प्रयोजनं स्मारयति।

१. शिक्षकस्य उत्तरदायित्वम् :आधुनिकशिक्षकः केवलं पाठ्यक्रमं पूर्णं न कुर्यात्। विद्यार्थिनां **विवेकशक्तेः, नैतिकमूल्यानां, प्रश्नशीलतायाः, सामाजिकउत्तरदायित्वस्य** च विकासाय प्रयत्नशीलः भवेत्।

२. विद्यार्थिनः कर्तव्यनिष्ठा :विद्यार्थिना केवलं परीक्षायै अध्ययनं न कृत्वा ज्ञानं जीवनोपयोगि कर्तव्यम्। समयपालनम्, स्वाध्यायः, शिक्षकसम्मानः, प्रश्नशीलता, सत्यनिष्ठा च विद्यार्थीधर्मस्य अङ्गानि भवन्ति।

३. डिजिटल्-युगे गुरुशिष्यसम्बन्धः अद्य ज्ञानस्य स्रोतांसि अत्यन्तं विस्तृतानि सन्ति। अन्तर्जालम्, डिजिटल्-पुस्तकानि, कृत्रिमबुद्धिमत्ता इत्यादीनां माध्यमेन सूचनाः सुलभाः सन्ति। किन्तु सूचना एव ज्ञानं न भवति। **सूचनानां सत्यपरीक्षणम्, विवेकपूर्वकं चयनम्, तस्य उचितप्रयोगः च** आवश्यकः। अत्र शिक्षकस्य मार्गदर्शनस्य महत्त्वं न न्यूनं भवति।

४. शिक्षायां नैतिकता :शिक्षकः निष्पक्षः, सत्यनिष्ठः, उत्तरदायी च भवेत्; विद्यार्थी अपि कपटं, अनुचितसहाय्यं, ज्ञानस्य दुरुपयोगं च परित्यजेत्। एतादृश्या परस्परकर्तव्यनिष्ठया शिक्षाक्षेत्रे विश्वासः दृढीभवति।

सन्दर्भः उपदेशपञ्चकं, यत् **साधनापञ्चकम्** इति नाम्नापि प्रसिद्धम्, साधकस्य आध्यात्मिकजीवनस्य क्रमिकमार्गदर्शनं करोति। प्रथमश्लोके शङ्कराचार्यः वेदाध्ययनम्, वेदोक्तकर्मानुष्ठानम्, ईश्वराराधना, काम्यकर्मत्यागः, पापक्षयः, संसारसुखस्य दोषदर्शनम्, आत्मज्ञानाभिलाषः इत्यादीनां साधनानां क्रमं निर्दिशति। अस्य श्लोकस्य नैतिकदृष्ट्या प्रमुखं तत्त्वं **नित्यकर्तव्यपालनम्।**

श्लोकः

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम्।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसन्धीयतां
आत्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम्॥ उपदेशपञ्चकम्

श्लोकार्थः :प्रतिदिनं वेदः अध्येतव्यः। वेदेन निर्दिष्टं कर्म सम्यक् अनुष्ठेयम्। तेन कर्मणा परमेश्वरस्य आराधना करणीया। काम्यफलप्राप्तौ आसक्तिः त्याज्या। पापसमूहः क्षपणीयः। संसारसुखस्य दोषाः विचारणीयाः। आत्मज्ञानस्य इच्छा दृढीकरणीया। अन्ततः आत्मसाक्षात्काराय संसारासक्तेः परित्यागपूर्वकं साधनमार्गे प्रवर्तितव्यम्।

अनुप्रयोगः :उपदेशपञ्चकस्य प्रथमश्लोकः आधुनिकजीवने अत्यन्तं प्रासङ्गिकः। अद्य जीवनशैली तीव्रगत्या परिवर्तमाना अस्ति।

अन्वयः वेदः नित्यम् अधीयताम्, तत्-उदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्, तेन ईशस्य अपचितिः विधीयताम्, काम्ये मतिः त्यज्यताम्, पापौघः परिधूयताम्, भवसुखे दोषः अनुसन्धीयताम्, आत्मेच्छा व्यवसीयताम्, निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम्।

विश्लेषणम् :अस्मिन् श्लोके **नित्यकर्तव्यपालनम्** नैतिकजीवनस्य प्रथमसोपानरूपेण प्रतिपादितम् अस्ति। "**वेदो नित्यमधीयताम्**" इति निर्देशः केवलं वेदपठनस्य आदेशः न, अपि तु प्रतिदिनं स्वाध्यायस्य, आत्मानुशासनस्य, ज्ञानाभ्यासस्य च महत्त्वं सूचयति। ततः "**तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्**" इति वचनेन ज्ञातस्य कर्तव्यस्य आचरणं आवश्यकम् इति प्रतिपाद्यते। केवलं ज्ञानं पर्याप्तं न; ज्ञातकर्तव्यस्य नियमितं पालनम् एव निष्ठायाः लक्षणम्।नित्यकर्तव्यपालनस्य मूलभावः अस्ति—**"यत् करणीयं तत् नियमितरूपेण करणीयम्।"** मनुष्यः स्वकीयदायित्वं परिस्थित्यानुसारं वा मनोवृत्त्यानुसारं वा कदाचित् करोति, कदाचित् न करोति चेत् तस्य जीवनं अनियमितं भवति। किन्तु कर्तव्यनिष्ठः व्यक्ति सुखदुःखयोः, लाभहान्योः, प्रशंसानिन्दयोः च प्रभावेऽपि स्वदायित्वं न परित्यजति। अतः नित्यकर्तव्यपालनं व्यक्तित्वस्य **अनुशासनस्य, उत्तरदायित्वस्य, समयनिष्ठायाः, आत्मसंयमस्य च** आधारः भवति।"**तेनेशस्य विधीयतामपचितिः**" इति पदेन कर्मस्य दृष्टिकोणः अपि परिवर्तितः भवति। स्वकर्म केवलं व्यक्तिगतलाभाय न कृत्वा ईश्वरार्पणबुद्ध्या करणीयम्। एतादृशेन भावेन कर्म कुर्वतः कर्मणि अहङ्कारः तथा फलासक्तिश्च शनैः क्षीयते। अतः नित्यकर्तव्यपालनं केवलं बाह्यनियमपालनं न, अपि तु **कर्तव्यस्य आध्यात्मिकीकरणम्** अपि भवति।"**काम्ये मतिस्त्यज्यताम्**" इति निर्देशः नित्यकर्तव्यस्य तथा स्वार्थकामनायाः मध्ये भेदं दर्शयति। प्रत्येकं कर्म केवलं फलप्राप्त्यर्थं करणीयम् इति प्रवृत्तिः त्याज्या। कर्मफले अत्यधिकासक्तिः मनसः शान्तिं नाशयति; अपेक्षाभङ्गे दुःखं, क्रोधः, निराशा च जायन्ते। अतः कर्तव्यं कर्तव्यम्, फलस्य विषये समत्वं च धारणीया इति गीतोपदेशेन सह अस्य भावस्य साम्यं दृश्यते।"**पापौघः परिधूयताम्**" इति वचनं नैतिकशुद्धेः महत्त्वं दर्शयति। नित्यकर्तव्यपालनेन व्यक्ति स्वकीयदोषान् निरीक्षितुं शक्नोति। असत्यं, आलस्यं, प्रमादः, स्वार्थः, अन्यायः इत्यादीनां परित्यागः नैतिकजीवनस्य आवश्यकः भागः भवति।

नित्यकर्तव्यपालनस्य नैतिकस्वरूपम् : उपदेशपञ्चकस्य अस्य श्लोकस्य आधारेण नित्यकर्तव्यपालनस्य निम्नलिखिताः आयामाः स्वीकरणीयाः—

1. **स्वाध्यायनिष्ठा** — प्रतिदिनं ज्ञानस्य अभ्यासः।
2. **कर्तव्यनिष्ठा** — ज्ञातस्य कर्तव्यस्य नियमितं पालनम्।
3. **अनुशासनम्** — जीवनस्य नियमबद्धता।
4. **ईश्वरार्पणबुद्धिः** — कर्मफलस्य अहङ्कारस्य त्यागः।
5. **स्वार्थत्यागः** — केवलं फलप्राप्त्यर्थं कर्म न करणम्।
6. **आत्मसंयमः** — मनोवाञ्छानां विवेकपूर्वकं नियमनम्।
7. **आत्मनिरीक्षणम्** — स्वकीयदोषाणां परिशोधनम्।

समयाभावः, डिजिटल्-विक्षेपः, विलम्बप्रवृत्तिः, कार्यभारः तथा मनोरञ्जनस्य अतिप्रवृत्तिः इत्यादिभिः कारणैः व्यक्तेः नियमितजीवनं

प्रभावितं भवति। एतादृशे वातावरणे **नित्यकर्तव्यपालनम्** व्यक्तित्वविकासाय अत्यन्तम् आवश्यकम्।

१.विद्यार्थिजीवने :विद्यार्थिना प्रतिदिनं स्वाध्यायः, समयपालनम्, गृहकार्यसम्पादनम्, शिक्षकवचनपालनम्, पुनरावृत्तिः च कर्तव्यम्। केवलं परीक्षासमये अध्ययनं न कृत्वा नित्याभ्यासः करणीयः। अयं श्लोकः **नियमिताभ्यासस्य संस्कारं** जनयति।

२.शिक्षकजीवने :शिक्षकेण प्रतिदिनं पाठस्य पूर्वसिद्धता, विद्यार्थिनां प्रति उत्तरदायित्वम्, निष्पक्षमूल्याङ्कनम्, निरन्तरस्वाध्यायः च करणीयः। शिक्षकस्य नित्यकर्तव्यनिष्ठा विद्यार्थिनां कृते आदर्शं भवति।

३.व्यावसायिकजीवने :कर्मचारी स्वकीयदायित्वं समये सम्यक् निर्वहेत्। कार्यालये समयपालनम्, कार्यस्य गुणवत्तायाः संरक्षणम्, उत्तरदायित्वस्वीकारः तथा सहकर्मिषु सम्मानः नित्यकर्तव्यपालनस्य आधुनिकरूपाणि सन्ति।

४.सामाजिकजीवने :नागरिकस्य अपि समाजं प्रति कर्तव्यं भवति। सार्वजनिकसम्पत्तेः संरक्षणम्, नियमपालनम्, पर्यावरणरक्षणम्, अन्येषां अधिकाराणां सम्मानः, सामाजिकउत्तरदायित्वं च नित्यजीवनस्य अङ्गानि भवन्ति।

सन्दर्भः :उपदेशपञ्चकस्य प्रथमश्लोके आदिशङ्कराचार्यः साधकस्य जीवनाय आवश्यकानां साधनानां क्रमं निर्दिशति। वेदाध्ययनम्, वेदोक्तकर्मानुष्ठानम्, ईश्वराराधना, काम्यफलासक्तित्यागः, पापक्षयः, संसारसुखस्य दोषदर्शनम् तथा आत्मज्ञानाभिलाषा—एते सर्वे अस्य श्लोकस्य प्रमुखाः विषयाः। अत्र नैतिकदृष्ट्या **"तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्"** इति पदेन नित्यकर्तव्यपालनस्य महत्त्वं स्पष्टतया प्रतिपाद्यते।

श्लोकः

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम्।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसन्धीयतां
आत्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम्॥ उपदेशपञ्चकम्

श्लोकार्थः :वेदः प्रतिदिनम् अध्येतव्यः। वेदेन निर्दिष्टं कर्म सम्यक् अनुष्ठेयम्। तेन कर्मणा परमेश्वरस्य आराधना करणीया। काम्यफलप्राप्तौ आसक्तिः त्याज्या। पापसमूहः परित्याज्यः। संसारसुखस्य दोषाः विचारणीयाः। आत्मज्ञानस्य इच्छा दृढीकरणीया तथा आत्मसाक्षात्कारमार्गे प्रवर्तितव्यम्।

अन्वयः :वेदः नित्यम् अधीयताम्, तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्, तेन ईशस्य अपचितिः विधीयताम्, काम्ये मतिः त्यज्यताम्, पापौघः परिधूयताम्,भवसुखे दोषः अनुसन्धीयताम्, आत्मेच्छा व्यवसीयताम्, निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम्।

विश्लेषणम् :अस्य श्लोकस्य केन्द्रबिन्दुः **नित्यकर्तव्यपालनम्**। "वेदो नित्यमधीयताम्" इत्यनेन प्रतिदिनं स्वाध्यायस्य अनुशासनस्य च महत्त्वं सूचितम्। ततः "तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्" इति स्पष्टं निर्दिशति यत् ज्ञातं कर्तव्यं केवलं ज्ञाने न स्थातव्यं, अपि तु आचरणे अपि आनेतव्यम्। अतः नित्यकर्तव्यपालनं ज्ञानस्य व्यवहाररूपं भवति। मनुष्यः स्वकीयदायित्वं प्रतिदिनं श्रद्धया, समयबुद्ध्या, प्रामाणिकतया च निर्वहति चेत् तस्य व्यक्तित्वे अनुशासनं, आत्मविश्वासः, उत्तरदायित्वबुद्धिश्च विकसिताः भवन्ति। शङ्कराचार्यीयदृष्ट्या कर्मस्य महत्त्वं केवलं लौकिकफलप्राप्तौ नास्ति। "तेनेशस्य विधीयतामपचितिः" इत्यनेन कर्म **ईश्वराराधनारूपेण** करणीयम् इति उपदिश्यते। स्वकीयकर्तव्यं परमात्मने समर्प्य क्रियते चेत् कर्मकर्तुः अहङ्कारः तथा फलासक्तिः शनैः शनैः निवर्तेते। अतः नित्यकर्तव्यपालनं बाह्यनियमस्य पालनमात्रं न, अपि तु अन्तःकरणसंस्कारस्य साधनम् अपि भवति।"काम्ये मतिस्त्यज्यताम्" इत्यत्र स्वार्थप्रधानफलासक्तेः त्यागः उपदिश्यते। नित्यकर्तव्यं केवलं व्यक्तिगतलाभस्य अपेक्षया करणीयं न। यदि प्रत्येकं कार्यं केवलं फललाभस्य दृष्ट्या क्रियते, तर्हि फलप्राप्तौ अत्यधिकासक्तिः तथा विफले निराशा उत्पद्यते। किन्तु कर्तव्यबुद्ध्या कर्म कुर्वन् मनुष्यः सफलता-विफलतयोः समत्वं धारयितुं शक्नोति।"पापौघः परिधूयताम्" इत्यनेन नैतिकशुद्धेः महत्त्वं प्रतिपाद्यते। कर्तव्यपालनस्य मार्गे असत्यं, आलस्यं, प्रमादः, स्वार्थः, अन्यायः, कपटं च परित्याज्यानि। नित्यकर्तव्यपालनं मनुष्यं स्वदोषानां निरीक्षणाय तथा परिष्काराय प्रेरयति। एवं बाह्यकर्मनिष्ठा शनैः शनैः **अन्तःकरणशुद्धेः** कारणं भवति।अतः अस्य श्लोकस्य नैतिकसन्देशः केवलम् "दैनिककार्यं कुरु" इति न, अपि तु—

कर्तव्यं ज्ञातव्यम् → कर्तव्यं नियमितं पालनीयम् → कर्म ईश्वराय समर्पणीयम् → फलासक्तिः त्याज्या → अन्तःकरणं शुद्धीकर्तव्यम्।

अनुप्रयोगः अद्यतनसमाजे अनेकाः समस्याः **कर्तव्यविमुखता, समयपालनाभावः, उत्तरदायित्वहीनता, स्वार्थप्रधानता** इत्यादिभिः सम्बद्धाः सन्ति। अतः उपदेशपञ्चकस्य नित्यकर्तव्यपालनतत्त्वं आधुनिकजीवने अत्यन्तं प्रासङ्गिकम्।

विद्यार्थिजीवने प्रतिदिनं स्वाध्यायः, समयपालनम्, गृहकार्य-सम्पादनम्, पुनरावृत्तिः च नित्यकर्तव्यपालनस्य उदाहरणानि। केवलं परीक्षासमये अध्ययनं न कृत्वा नियमिताभ्यासः करणीयः।

शिक्षकजीवने पाठस्य पूर्वसिद्धता, विद्यार्थिनां प्रति निष्पक्षव्यवहारः, निरन्तरस्वाध्यायः, ज्ञानप्रदानस्य उत्तरदायित्वं च नित्यकर्तव्यस्य अङ्गानि भवन्ति।

कार्यक्षेत्रे कर्मचारी स्वकीयदायित्वं समये, गुणवत्तया, प्रामाणिकतया च निर्वहेत्। कार्यस्य उत्तरदायित्वं अन्येषु आरोपयितुं न प्रयतेत। एतादृशी कार्यनिष्ठा संस्थायाः विश्वासं वर्धयति।

सामाजिकजीवने नागरिकस्य कर्तव्यं केवलं स्वहितपर्यन्तं न सीमितम्। सार्वजनिकसम्पत्तेः संरक्षणम्, पर्यावरणरक्षणम्, नियम-पालनम्, अन्येषाम् अधिकारसम्मानः, सामाजिकसहयोगः च नित्यकर्तव्यपालनस्य आधुनिकरूपाणि सन्ति।

सन्दर्भः कनकधारास्तोत्रे आदिशङ्कराचार्यस्य करुणा, परदुःखबोधः, परोपकारभावना तथा दीनजनसहायता **इत्यादीनां मानवीयमूल्यानां दर्शनं भवति। स्तोत्रस्य प्रसिद्धपरम्परानुसारं बालशङ्करः एकस्याः अत्यन्तं दरिद्रायाः गृहिण्याः दैन्यं दृष्ट्वा तस्याः कृते भगवतीं श्रीमहालक्ष्मीम् प्रार्थितवान्। अत्र विशेषतया द्रष्टव्यं यत् परदुःखं दृष्ट्वा तस्य निवारणाय प्रवृत्तिः एव** परोपकारकर्तव्यनिष्ठा **इति नैतिकतत्त्वस्य आधारः।**

श्लोकः

अङ्गीकृताखिलविभूतिरपाङ्गलीला
माङ्गल्यदास्तु मम मङ्गलदेवतायाः।
मुग्धा मुहुर्विदधती वदने मुरारेः
प्रेमत्रपाप्रणिहितानि गतागतानि॥ कनकधारास्तोत्रम्

श्लोकार्थः :समस्तसम्पदां स्वीकारकर्त्री, स्वस्य कटाक्षलीलया मङ्गलं प्रदात्री भगवती लक्ष्मीः मम मङ्गलं करोतु। सा भगवती प्रेम्णा तथा लज्जया युक्ताः दृष्टिपातान् भगवान् मुरारेः मुखे पुनः पुनः करोति।

अन्वयः :अखिलविभूतिः अङ्गीकृता यस्याः, मङ्गलदाः अपाङ्ग-लीलाः यस्याः, सा मङ्गलदेवता मुग्धा मुरारेः वदने प्रेमत्रपाप्रणिहितानि गतागतानि मुहुः विदधती मम मङ्गलं करोतु।

विश्लेषणम्: कनकधारास्तोत्रस्य नैतिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः पक्षः **परोपकारकर्तव्यनिष्ठा**। परोपकारः नाम केवलं धनदानं न, अपि तु परस्य दुःखं स्वदुःखवत् अनुभूय तस्य निवारणाय यथाशक्ति प्रयत्नः। शङ्कराचार्यस्य बाल्यावस्थायामपि परदुःखस्य दर्शनं तं करुणापूर्वकं प्रवर्तयति इति कनकधारास्तोत्रसम्बद्धा परम्परा सूचयति। अतः अस्य स्तोत्रस्य अन्तर्निहितः मानवीयः सन्देशः—**समर्थेन मनुष्येण असमर्थस्य साहाय्यं कर्तव्यम्** इति।परोपकारकर्तव्यनिष्ठायाः प्रथमः आधारः **परदुःखस्य यथार्थबोधः**। अन्यस्य कष्टं ज्ञात्वापि यदि मनुष्यः उदासीनः तिष्ठति, तर्हि केवलं ज्ञानं नैतिकमूल्यं न जनयति। दुःखबोधः करुणां जनयति, करुणा च सेवाभावं जनयति। अतः क्रमः—**परदुःखबोधः → करुणा → साहाय्येच्छा → परोपकारः → सामाजिक-मङ्गलम्।**द्वितीयः पक्षः **निष्कामसेवा**। परोपकारः केवलं यशः, प्रतिष्ठा, पुरस्कारः वा प्राप्तुं न करणीयः। यत्र स्वार्थापेक्षा विना परहितचिन्तनं भवति, तत्र परोपकारकर्तव्यनिष्ठा वास्तविकरूपेण दृश्यते। शङ्कराचार्यीयवेदान्तदृष्ट्या सर्वेषु आत्मैकत्वस्य दर्शनं परहितबुद्धेः आध्यात्मिकाधारं निर्मातुं शक्नोति। “अन्यः” इति भेदबुद्धिः शिथिला भवति चेत् परस्य हितं स्वहितेन सम्बद्धं दृश्यते।तृतीयः पक्षः **सामर्थ्यानुसारं सेवा**। परोपकाराय केवलं धनस्य आवश्यकता नास्ति। ज्ञानदानम्, अन्नदानम्, रोगिसेवा, शिक्षासहायता, दुःखितस्य सांत्वना, समयदानम्, आपत्कालीन-सहायता, पर्यावरणसंरक्षणम् इत्यादीनि सर्वाणि परोपकारस्य रूपाणि भवन्ति। अतः परोपकारकर्तव्यनिष्ठा सर्वसामान्यस्य व्यक्तेः आचरणे अपि सम्भवति।

अनुप्रयोगः अद्यतनसमाजे आर्थिकविषमता, शिक्षाविषमता, वृद्धजनसमस्या, आपत्कालीनस्थितयः, सामाजिकवञ्चना, प्राकृतिक-विपदः इत्यादयः दृश्यन्ते। एतादृशे समये **परोपकारकर्तव्यनिष्ठा** अत्यन्तं प्रासङ्गिकी भवति। समाजस्य विकासः केवलं आर्थिकसमृद्ध्या न, अपि तु परस्परं साहाय्यभावनया अपि मीयते।

१.आर्थिकक्षेत्रे :समर्थाः जनाः निर्धनानां शिक्षायै, भोजनाय, चिकित्सायै वा यथाशक्ति साहाय्यं कुर्वन्तु। एतत् केवलं दानं न, अपि तु सामाजिकउत्तरदायित्वम्।

२.शिक्षाक्षेत्रे :ज्ञानवान् व्यक्ति ज्ञानवञ्चितेभ्यः विद्यार्थिभ्यः शिक्षासहाय्यं दद्यात्। पुस्तकदानम्, मार्गदर्शनम्, छात्रवृत्तिसहायता, निःशुल्कशिक्षणम् इत्यादीनि आधुनिकपरोपकारस्य रूपाणि।

सन्दर्भः शिवानन्दलहर्यां आदिशङ्कराचार्यः भक्तेः स्वरूपं केवलं पूजा-पाठादिषु सीमितं न स्थापयति, अपि तु भक्तस्य सम्पूर्णजीवनं भगवद्भावनया परिवर्तितं भवति इति दर्शयति। अस्मिन् श्लोके भक्तिः **माता**, भक्तः **बालकः** इव कल्पितः। भक्तिजननी स्वभक्तरूपबालकस्य आनन्दाश्रुभिः शुद्धिं, शिवचरित्रामृतैः पोषणं, रुद्राक्ष-भस्मादिभिः संरक्षणं च करोति।अतः अस्य श्लोकस्य नैतिकदृष्ट्या **भक्तिसेवाकर्तव्यनिष्ठा** इति तत्त्वं विशेषतः विवेचनीयम्। यथार्थभक्तिः केवलं भावनात्मकः अनुभवः न, अपि तु भगवद्भावनया प्रेरितं सेवामयम् आचरणम्।

श्लोकःआनन्दाश्रुभिरातनोति पुलकं नैर्मल्यतश्छादनं
वाचा शङ्खमुखे स्थितैश्च जठरापूर्तिं चरित्रामृतैः।
रुद्राक्षैर्भसितेन देव वपुषो रक्षां भवद्भावना-
पर्यङ्के विनिवेश्य भक्तिजननी भक्तार्भकं रक्षति॥

शिवानन्दलहरी ६२

श्लोकार्थः :हे देव! भक्तिरूपी माता आनन्दाश्रुभिः भक्तस्य हृदयं शुद्धीकृत्य तस्मिन् पुलकं जनयति। शिवस्य पवित्रचरित्ररूपी अमृतेन तस्य अन्तःकरणं पोषयति। रुद्राक्षैः भस्मना च तस्य शरीरस्य रक्षणं करोति। अन्ते भगवद्भावनारूपे पर्यङ्के भक्तबालकं स्थापयित्वा सा भक्तिजननी तं रक्षति।

अन्वयः :भक्तिजननी आनन्दाश्रुभिः पुलकम् आतनोति, शङ्खमुखे स्थितैः वाचः-रूपैः शिवचरित्रामृतैः जठरापूर्तिं करोति, रुद्राक्षैः भसितेन च वपुषः रक्षां करोति, भवद्भावनापर्यङ्के भक्तार्भकं विनिवेश्य रक्षति।

विश्लेषणम् **:**अस्मिन् श्लोके भक्तिः मातृरूपेण तथा भक्तः बालकरूपेण निरूपितः। अयं रूपकप्रयोगः भक्तेः अत्यन्तं आत्मीयं स्वरूपं प्रकाशयति। माता यथा बालकस्य पोषणं, संरक्षणं, शुद्धिं, मार्गदर्शनं च करोति, तथा भक्तिरपि साधकस्य अन्तःकरणं संस्करोति। अतः भक्तिः केवलं ईश्वरस्य प्रति भावनात्मकसम्बन्धः न, अपि तु **जीवनपरिष्कारस्य साधनम्।“आनन्दाश्रुभिरातनोति पुलकम्”** इत्यत्र भक्तेः अन्तःकरणपरिवर्तनं दृश्यते। भगवद्भक्त्या मनसि निर्मलता, आनन्दः, विनयः च उत्पद्यन्ते। यथार्थभक्तस्य व्यवहारः अहङ्कारप्रधानः न भवति। भक्तेः प्रथमं नैतिकफलम् अन्तःकरणस्य सौम्यता इति वक्तुं शक्यते।“**चरित्रामृतैः**” इति पदेन भगवतः पवित्रचरित्रस्य श्रवण-मननयोः महत्त्वं सूचितम्। आदर्शचरित्रस्य चिन्तनं भक्तस्य स्वचरित्रेऽपि प्रभावं जनयति। अतः भक्तिः केवलं पूजा न, अपि तु **आदर्शानां आचरणे परिवर्तनम्**। भगवतः गुणानां स्मरणं यदि सेवायां, सत्ये, दयायां, संयमे च परिणमति, तर्हि सा भक्तिः नैतिकजीवनस्य प्रेरकशक्तिः भवति।अस्य श्लोकस्य **भक्तिसेवाकर्तव्यनिष्ठा** इति तत्त्वे विशेषः पक्षः अस्ति—भक्तः भगवद्भावनया प्रेरितः सन् अन्येषां सेवां कर्तुं प्रवर्तते। ईश्वरः सर्वेषु भूतेषु वर्तते इति अद्वैतदृष्ट्या यः जानाति, सः परसेवां भगवत्सेवामेव मन्यते। अतः भक्तिसेवा केवलं मन्दिरपरिसरे न सीमिता भवति; रोगिसेवा, दीनसहायता, अन्नदानम्, शिक्षासेवा, पर्यावरणरक्षणम् इत्यादयः अपि भक्तिभावेन कृताः सेवाकार्यरूपेण स्वीकरणीयाः।

अनुप्रयोगः शिवानन्दलहर्याः शततमश्लोकस्य आधारेण **भक्तिसेवाकर्तव्यनिष्ठा** इति तत्त्वं भक्तेः नैतिकपरिणामरूपेण विवेचनीयम्। शङ्कराचार्यस्य दृष्ट्या भक्तिः अन्तःकरणस्य परिष्कारं करोति; परिष्कृतं मनः करुणां जनयति; करुणा परसेवायां परिणमति। अतः भक्तिः केवलं वैयक्तिकमोक्षस्य साधनं न, अपि तु सामाजिकहितस्य प्रेरणाशक्तिः अपि भवितुमर्हति।**“शिवानन्दलहर्यां भक्तिः मातृस्वरूपेण कल्पिता। सा भक्तस्य अन्तःकरणं शुद्धीकृत्य तं भगवद्भावनया परिपोषयति। भगवद्भावनया सम्पन्नः साधकः परहितसेवां भगवत्सेवारूपेण स्वीकरोति। अतः भक्तिसेवाकर्तव्यनिष्ठा अन्तःकरणशुद्धेः, करुणायाः, निष्कामसेवायाः तथा लोकमङ्गलस्य च समन्वितं नैतिकतत्त्वम् अस्ति।”**